

Saateks

Kuues Eesti sõjaajaloo aastaraamat jätkab saja aasta taguste teemade käsitlemist. Eelmise aastaraamatu keskmes oli I maailmasõda Ida-Euroopas ning idaeurooplaste teistsugused kogemused ja mälestused võrreldes sellega, kuidas kogesid ja kuidas mäletavad seda sõda lääneeurooplased. Nüüd liigume mõne aasta võrra edasi ja käsitleme aega, kui Compiègne'i metsas sõlmitud vaherahu oli vaigistanud relvad nii lääne- kui ka Itaalia rindel, kuid Ida-Euroopas Soomest Kreekani jätkusid võitlused juba uute lippude all.

Ameerika Ühendriikide presidendi Woodrow Wilsoni 1918. aasta jaanuaris avaldatud 14 punkti, mis sõnastasid Pariisi rahuläbirääkimiste teemad ja Rahvasteliidu idee, ning Vladimir Lenini valitsuse üks esimesi akte 1917. aasta novembris, Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon, andsid hoogu Mandri-Euroopa ja ka Aasia rahvaste rahvusliku enesemääramise taotlustele. Üleskutsed, mis olid eeskätt mõeldud vaenlase nõrgestamiseks ja vastaste või ka oma vähemusrahvuste enda poolele võitmiseks, said lisaajendiks hulga uute riikide tekkimisele. Enamik Euroopa mehi oli sel ajal sõjaväevormis ning sündivate riikide uute armeede sõdurite ja ohvitseride väljaõpe ja lahingukogemus oli omandatud impeeriumide miljoniarmeede ridades.

Impeeriumide vähemusrahvaste rahvuslik enesemääramisõigus oli õilis idee, kuid selle elluviimine sünnitas hulga probleeme, mille lahendus oli sageli sõjaline ja mille jälgi võime näha tänini. Kõigepealt oli küsimus juba ühe või teise rahvuse definitsioonis: kas rahvusriigi nimirahvuse moodustavad kõik teatud piiride vahel elavad inimesed või defineerib rahvuse etnos, keel, usutunnistus või seisus? Ühe etnilise rühma enesemääramisõigus võis jätta teise sellest ilma ja vähemusrahvuseks ka uues rahvusriigis. Ida-Euroopas Tallinnast Thessalonikini olid eri kogukonnad sajandeid kõrvuti elanud, nii rahumeelselt kui ka vaenutsedes. Nad otsisid nüüd võimalusi riiklikuks eneseteostuseks, leides toetajaid ja vaenlasi nii naabrite kui ka suurriikide seas, kes neid ära kasutasid oma soovis sõjaeelset maailmakorda taastada või siis oma huvides uuendada. Mitu

endist vähemusrahvast rajas oma riigi esimest korda, kuid nii mõnelgi oli riikluse kogemus, ehkki riik ise oli juba sajandite eest olemast lakanud. Oma mineviku suurust rõhutasid poolakad, leedulased ja teisedki ning see oli ja on mõnikord tänapäevani rahvusliku eneseteadvuse tõstmiseks tähtis.

Rahvusluse ja omariikluse kõrval köitis paljusid vaesemaid inimesi, aga ka noori ja eeskätt noori esimese põlvkonna haritlasi hoopis uus idee – maailmarevolutsioon ja helge tulevik klassideta ühiskonnas –, mis jätaks rikkad ilma nende ebaõiglaselt soetatud varast ja lõpetaks vaeste häda ja viletsuse. Nõukogude Venemaa bolševike usku, et I maailmasõja lõpus pööravad soldatid oma täägid valitsejate vastu, jagasid paljud pahempoolsed poliitikud ka väljaspool Nõukogude Venemaad ja nendel Venemaa lääneosa vähemusrahvuste aladel, mille olid 1918. aasta kevadtalvel vallutanud Keskriigid.

Vähemusrahvusi, enamasti talupojarahvaid, kellele polnud võõrad ei rahvuslikud ega ka sotsiaalset õiglust nõudvad ideoloogiad, ähvardas lõhenemine ühe või teise ideoloogia toetajaks, valgeteks ja punasteks, ning kodusõtta langemine. Soomes see juhtuski ning ainult kolm ja pool kuud kestnud kodusõjas tapeti rohkem kui üks protsent rahvastikust, üle 30 000 inimese. Kodusõja sugemeid oli suuremal või vähemal määral olemas kõigis Ida- ja Lõuna-Euroopa sõdades 1918–1922. Lõpuks oli sel ajal kogu Euroopas ka sadu tuhandeid mehi, keda sugugi ei paelunud mõte naasta sõjamehe ohtlikust, kuid ikkagi omamoodi kindlustunnet pakuvast argipäevast tsiviilellu ning kes leidsid harjumuspärase rakenduse paramilitaarsetes üksustes kodu- ja välismaal.

Kõik need teemad puudutasid ka Eestit, mõni rohkem ja mõni teine vähem. Sageli on ajaloo tegelikkuse ja elava mälestuse tänapäevaks asendanud ajaloost kirjutatu ja ümber kirjutatu. Viimasel sajandil ei ole ajaloost kirjutatud sugugi mitte ainult selleks, et rääkida toimunu järeltulevate põlvete jaoks selgeks. Sõjad ja revolutsioonid said uute riikide identiteedi nurgakiviks ning ajalookäsitlust on suunanud nii sõjapropaganda kui ka tsensuur, samuti ideoloogiatest ja identiteediloomelise vajadusest tingitud ülerõhutused ja mahavaikimised. See puudutab ka teiste maade ja rahvaste ajaloost kirjutatut. Niisiis ei saa Eesti sõjaajaloo aastaraamat jääda

ainult oma Eesti liitude juurde, vaid me peame uurima, kuidas kulgesid samaaegsed ja samasugused, aga ka erinevad sündmused me naabrite juures ja kaugemalgi ning kuidas teised rahvad neid sündmusi mäletavad ja mõtestavad.

Aastaraamatu sissejuhatav artikkel on professor Jörg Echternkampilt, kes kirjutab I maailmasõja lõpust Euroopas ja vägivalda jätkumisest. Läti ülikooli professor Ēriks Jēkabsons võtab vaatluse alla ühe lahingu 1919. aasta sügisel, mis on ideoloogilistel põhjustel siiani varjule jäänud. Nimelt võitles Poola armee, mida toetas Prantsuse tankiüksus, Daugavpilsis lahingus Punaarmee eesti ja läti kütipolkude vastu ning poolakatega koos oli rindel ka Leedu sõjavägi, keda aga ei vallanud kõige soojemad tunded poolakate vastu. Lahing oli oma aja kohta ohvriterohke, kuid Poola, Leedu ja Läti omaaegsed vastastikused territoriaalsed pretensioonid, samuti unustamine, mis asendas eesti ja läti punakütipolkude ajaloo sovetiaegse ülevõimendamise, on unustusehõlma tõuganud ka Daugavpilsis lahingu enda.

Antandi riigid saatsid uutesse Ida-Euroopa riikidesse, mida kohati polnud veel isegi *de facto* tunnustatud, oma sõjalised missioonid. Vilma Bukaitė uurib Prantsuse sõjalise missiooni tegevust Kaunases kolonelleitnant Célestin Rebouli juhtimisel alates 1919. aasta märtsist kuni 1920. aasta oktoobrini. Vilma Bukaitė näitab missiooni rolli Leedu tutvustajana Prantsusmaal, eelkõige aga Antandi huvide esindajana Leedus. Ta kirjeldab missiooni tegevuse etappide taustal Leedu riikluse ja sõjaväe tugevdamist ning Leedu keerulist välispoliitilist olukorda konflikti tõttu Poolaga ning seoses Antandi, eeskätt aga Prantsusmaa toetuse suurenemisega Poolale kui usaldusväärseimale Nõukogude Venemaa vastasele jõule.

Igor Kopõtin Kaitseväge Ühendatud Öppeasutustest kirjeldab Punaarmee internatsionaalseid üksusi nii üldiselt kui ka neid, mis võitlesid Eesti vastu. Suur osa nn internatsionalistidest olid endised Austria-Ungari alamad, paljuski sakslased, kelle motiiviks oli pigem toit ja koju pääsemine kui revolutsiooniline vaimustus, ehkki oli ka viimaseid. Hulk Austria-Ungari sõjavange, kelle seas oli ka internatsionaliste, sealhulgas kirjanik Jaroslav Hašek, läbis teel kodumaale Eesti territooriumi. Internatsionalistidena Eesti rahvaväe vastu võidelnud ja siin langenud hiinlastele

püstitatud mälestusmärk Elva lähedal seisab seal praeguseni. Internatsionalistina algas mitme II maailmasõja järgse Ida-Euroopa liidri poliitiline tegevus, näiteks Josip Broz Tito valitses Jugoslaaviat 1980. aastani.

Eesti lugejale vähem tuntud on Itaalia õhuväe erukolonelleitnandi Carlo Cetto Cipriani teema: Dalmaatsia ranniku saatus pärast I maailmasõja lõppu. Dalmaatsia ranniku linnad ja saared, mis olid juba Rooma ja Veneetsia ajast seotud Apenniini poolsaare ja Itaaliaga, olid enne I maailmasõda Austria-Ungari valduses. Pärast sõja lõppu läksid need Itaalia sõjalise okupatsiooni alla. Habsburgid olid Dalmaatsias poliitiliselt üha rohkem toetanud slaavlast, eeskätt horvaate ja sloveene. Ka pärast maailmasõja lõppu toetasid suurriigid Pariisi rahukonverentsil pigem tugeva Jugoslaavia kuningriigi loomist, kui hoolisid poliitiliste sisevastuolude küüsis vaevleva Itaalia huvidest Aadria mere idarannikul. Niisiis tuli itaallastel loovutada enamik Dalmaatsia rannikust serblaste, horvaatide ja sloveenide kuningriigile.

Jan-Philipp Pomplun Berliini Tehnikaülikoolist uurib Baltikumis võidelnud paramilitaarsete üksuste seost hilisema poliitilise radikaliseerimisega, mis viis natsionaalsotsialistide võimulepääsemiseni, ning analüüsib sellega seoses kolme Saksamaal värvatud ja 1919. aastal peamiselt Läti territooriumil võidelnud vabakorpuse isikkoosseisu ja nende hilisemat saatust. Ühtlasi annab ta oma artiklis hea ülevaate teemavaldkonna üldkäsitlustest ja uuematest uurimustest. Serbia sõjaajaloolane DMITAR TASIĆ käsitleb oma artiklis paramilitaarsete üksuste moodustamist ning nende tegevust Serbia, Makedoonia, Kreeka, Albaania, Montenegro ja Bulgaaria piirialadel I maailmasõja lõpus ja esimestel sõjajärgsetel aastatel. Artikli lisaväärtuseks on ülevaade piirkonna väga keerulisest ajaloost ja rahvuste suhetest endise Osmani impeeriumi Euroopa valdustes.

Ukraina ajaloolane SERGI TŠOLI vaatleb ukraina sõdurite lojaalsuse küsimust ja kirjeldab erinevate lojaalsuse objektide loomist Nõukogude Venemaa ja Venemaa poolt kolmes Vene-Ukraina sõjas, millest kaks peeti pärast I maailmasõda, mida me tihti tänini tunneme pelgalt Vene kodusõja episoodidena, ning kolmas algas 2014. aastal. Ajalooliste paralleelide leidmine on sageli ainult soovmõtlemise peegeldus, ent Sergi Tšoli analüüs on täpne ja järeldused argumenteeritud.

Peale nende on aastaraamatus neli artiklit teistel teemadel. Aarne Ruben kirjeldab ja analüüsib Eesti kommunistide omavahelisi vastuolusid 1920. aastate esimesel poolel. Vastasseisu ühel poolel olid nn fontanikud, Peterburi eesti kommunistid, teisel poolel aga Eestis põranda all tegutsenud riigikukutajad. Käsitlus põhineb peamiselt Eestimaa Kommunistliku Partei arhiividokumentidel, mis toodi pärast II maailmasõda NSV Liidu arhiividest Eestimaa kommunistliku partei parteiajaloo instituudi arhiivi. Lina Kasparaitė-Balaišė Leedu sõjamuuseumist kirjeldab väljaõpet, õppusi ja manöövreid Leedu armee Gaižiūnai polügoonil aastatel 1931–1939. Meelis Maripuu artikkel on seotud sõjamuuseumi kauaaegse huviobjekti, Patarei vanglaga. Ta uurib vangla tegevust ja vangide kontingenti vahelduvate võimude ajal aastatel 1920–1945. Relvaajaloolane Jaak Mäll kirjeldab oma eksperimenti keskaegse püssi koopiaga. Katse eesmärk oli välja selgitada Otepää linnuse varemete kaevamisel leitud varspüssi laskeomadused võrreldes teiste selleaegsete relvade, vibude ja ambudega. Samuti käsitleb ta Otepää püssi dateerimise probleeme.

Aastaraamatu lõpetab Leho Lõhmuse arvustus Jaak Pihlaku, Mati Straussi ja Ain Krillo 2016. aastal ilmunud monumentaalsele biograafialeksikonile „Eesti Vabaduse Risti kavalерid“.

Toomas Hiio